

नेपालमा वन उद्यम व्यवसायले बाटो बिराउँदा

डा. भरत पोखरेल^१, जैलबकुमार राई^२

१. पृष्ठभूमि

यो लेखको मुख्य उद्देश्य नेपालमा रहेको वन स्रोतको वृद्धिमतापूर्ण उपयोगले स्थानीय तथा राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा पुऱ्याउने योगदानको बारेमा बहस चलाउनु हो। यो लेख विशेषतः लेखकहरूको व्यक्तिगत अनुभव, सिकाइ तथा बुझाइहरूका आधारमा तयार पारिएको छ र केही सन्दर्भ सामग्रीहरूको अध्ययन र विश्लेषण पनि गरिएको छ।

नेपालमा वन स्रोत व्यवस्थापनको औचित्य, प्राथमिकता तथा आवश्यकताहरू समय अनुसार विस्तारै परिवर्तन हुँदै आएका छन् (Paudel 2012)। यसरी परिवर्तन हुनुका पछाडि वन स्रोतमा आश्रित समुदायहरूको वनसँग जोडिएको आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक नाता सम्बन्ध, आवश्यकता तथा चाहनाहरूमा भएको परिवर्तनहरूले हो भन्न सकिन्छ। यसको अलावा नेपालमा वन क्षेत्रमा कार्यरत सहयोगी संस्था तथा दातृ निकायहरूको सहयोगीनीतिले पनि यसमा प्रभाव पारेको हुन सक्दछ (NSCFP 2011, ANSAB 2009, NORM 2004)।

नेपालमा सन् १९५० को दशकमा राज्यले वनको संरक्षण, व्यवस्थापन तथा उपयोग कुन निकाय र तरिकाले गर्दा राम्रो होला भन्ने बहसै नगरी निजी वन र खर्कहरूको राष्ट्रियकरण गर्‍यो। भूमिसुधारको नाममा नापी गर्दै जाँदा वनलाई पनि कृषि भूमि देखाउने होडबाजीमा वनको विनाश त्त्र रूपमा बढ्दै गई करिब १९७० को दशकको अन्ततिर आइपुग्दा नेपालको भण्डै एक चौथाइ वन क्षेत्र नै समाप्त भयो। उक्त अवधिमा राज्यले वन क्षेत्रसँग सम्बन्धित विभिन्न खालका ऐन तथा कानूनहरू निर्माण गरी लागू गर्‍यो। खासगरी नियन्त्रणमुखी वन ऐन, २०१८ निरन्तर रूपमा ३१ वर्षसम्म चल्‍यो। यसलाई पञ्चायतको अवसानपछि वन ऐन २०४९ ले विस्थापित गर्‍यो। पञ्चायत कालमा बनेको र चलेको ऐनले वन क्षेत्रको संरक्षण तथा व्यवस्थापनका विषयमा राज्यले लिएको नीति तथा अभ्यास सही नभएको निष्कर्षका साथ वन क्षेत्रको संरक्षण तथा व्यवस्थापन स्थानीय समुदायहरूको

सहभागिता तथा सक्रियभूमिकाको माध्यमबाट गरिनुपर्ने अवधारणाको विकासलाई वन ऐन २०४९ ले निर्देशित गर्‍यो (HMG 1998)। यसकालागि वन विकास गुरुयोजना २०४७ को दिशानिर्देश अनुकरणीय छ। यसरी सुरु भएको सामुदायमा आधारित वन व्यवस्थापनको अवधारणा तथा अभ्यासले अहिलेसम्म आइपुग्दा थुप्रै खालका नीतिगत तथा व्यवहारिक आरोह अवरोहहरू पार गर्दै आएको छ।

समुदायमा आधारित वन क्षेत्रको संरक्षण तथा व्यवस्थापन नेपालमा सफल मात्रै हैन, एक उदाहरणीय नै भएको कुरामा दुई मत छैन। उल्लिखित ऐतिहासिक पृष्ठभूमिबाट सुरु भएको वन क्षेत्रको बहस तथा छलफल अहिले संरक्षणमुखी वन व्यवस्थापनबाट उठेर वन उद्यम र व्यवसायमा लाग्नुपर्छ भन्ने विषयमा आएर रोकिएको छ। बहसको विषय वन क्षेत्र उद्यमको विकास हुनुपर्छ कि पर्दैन भन्ने हैन कि वन उद्यम र व्यवसाय कसले सञ्चालन गर्दा बढी प्रभावकारी हुन्छ, कसको स्वामित्व र व्यवस्थापनमा सञ्चालित वन उद्यम र व्यवसाय चाहिँ नेपालको सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, भौगोलिक तथा सांस्कृतिक परिस्थितिमा सफल हुन सक्दछ भन्ने विषयले अहिले वन क्षेत्र तातेको छ। यो बहस सामुदायिक वनले स्थानीय तथा राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा पुऱ्याउनुपर्ने योगदान यथेष्ट रूपमा पुऱ्याउन नसकेको भन्ने आरोपले निम्त्याएको हो (Antinori and Bray 2005, Pokharel and Nurse 2004)।

२. नेपालको वन क्षेत्र विकासका चरणहरू

क) संस्थागत संरचनाको विकास

वन क्षेत्रको संरक्षण तथा व्यवस्थापनको सुरुआतको अवस्था वन क्षेत्रको संरचना तथा संस्थाको विकास गर्ने काममा केन्द्रित भयो। यस अवधिमा वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय र यस अन्तर्गत विभिन्न विभागको पुर्नसङ्गठन, वनसँग सम्बन्धित विभिन्न गैर सरकारी र सामुदायिक

१ लेखक हेल्भेटास स्विस् इन्टरकोअपरेसन नेपालका राष्ट्रिय निर्देशक हुन।

२ लेखक त्रिभुवन विश्व विद्यालय, समाजशास्त्र तथा मानवशास्त्र केन्द्रीय विभाग कीर्तिपुरमा अध्यापन गराउनुका साथै फरेष्टएक्सन नेपालमा अनुसन्धानकर्ताका रूपमा कार्यरत छन्।

सङ्घ सङ्गठनहरूको स्थापना तथा यिनीहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने जस्ता विषयहरूमा यथेष्ट समय तथा स्रोत खर्च भएको छ ।

ख) सामुदायिकता तथा सहकारिताको विकास

यो चरणमा वनको दिगो संरक्षण तथा व्यवस्थापनका लागि स्थानीय समुदायलाई जिम्मेवार बनाउने काम प्रमुख प्राथमिकताको विषय बन्यो । स्थानीय समुदायलाई वन स्रोत संरक्षण तथा व्यवस्थापनका काममा सहभागी गराउने, अपनत्व महसुस गराउने, स्वामित्वको विकास गराउने र उनीहरूका बीचमा सहकारिताको भावना तथा अभ्यास विकास गर्ने कामलाई प्राथमिकता दिइयो । यसैगरी यस चरणमा वन स्रोतको दिगो व्यवस्थापन कसरी गर्ने, कसरी वन स्रोतलाई साभ्ना सम्पतिको रूपमा विकास गर्ने भन्ने जस्ता कुराहरू प्राथमिकतामा परे । यस अवधिमा स्थानीय समुदायहरूले आफ्नो क्षेत्रमा भएको वन क्षेत्र तथा वन स्रोतको सफल संरक्षण गरेर पनि देखाए । तर स्थानीय समुदायहरूले वन क्षेत्रको संरक्षणमा गरेको लगानीबाट अपेक्षा गरे अनुसारको आर्थिक लाभ प्राप्त गर्न नसकेपछि राज्यले सामुदायिक वन समुहहरूलाई बढी सक्षम बनाउनको साटो यसको विकल्प खोज्ने र कहिले संरक्षित क्षेत्रहरूको (खासगरी राष्ट्रिय निकुञ्ज) विस्तार त कहिले चुरे क्षेत्र संरक्षण समितिको गठन गरी विकेन्द्रित हुँदै गएको वन क्षेत्रलाई फेरि केन्द्रिकरण गर्ने प्रयास गरेको देखिन्छ । यसले वन क्षेत्रमा नयाँ विवादको बीजारोपण भएको छ ।

ग) वन क्षेत्रमा लगानी विस्तार

अहिलेको अवस्था भनेको वनको सफल संरक्षण भइरहेको तर आर्थिक लाभ चाहिँ लगानी अनुसार प्राप्त गर्न नसकेको अवस्था हो । परिणामस्वरूप समुदायको लागत बढ्ने र लाभ कम हुने कुराले वनमाथि समुदायको चासो घट्दै गएको छ । यसका लागि वन क्षेत्रमा थप लगानी कसरी बढाउने भन्ने विषयमा चर्चा गर्नु सान्दर्भिक छ । तर यसका पछाडि दुई वटा महत्वपूर्ण प्रश्नहरू देखिएका छन् ।

३. नेपालको वन उद्यम विकासमा देखिएका मुख्य

बहसहरू

क) उद्यम र व्यापारमा लगानी कसले गर्ने ?

वन क्षेत्रको विकास गरी अर्थोपार्जन गर्न थप आर्थिक लगानीको आवश्यकता पर्दछ । सरकारी र सामुदायिक लगायत निजी क्षेत्रलाई वन विकास र उद्यममा लगानी

बढाउन सकिएको खण्डमा उद्योग व्यवसाय सञ्चालन गर्न आवश्यक पर्ने प्रविधि, उत्पादित वस्तुको बजारीकरण निजी लगानीकर्ताले गर्न सक्दछ । तर निजी क्षेत्रको लगानी बारे अर्को खालको तर्क पनि त्यतिकै बलियो गरी उठेको देखिन्छ । जसअनुसार स्थानीय कृषक, गरिव तथा विपन्न समुदायहरूले वन क्षेत्रमा धेरै लगानी गरिसकेका छन् र उनीहरूको लगानीबाट अब लाभ प्राप्त गर्ने बेलामा निजी लगानीकर्ताहरूको आगमनले अहिलेसम्म संरक्षण भएको स्रोतको विनाश हुने सम्भावना बढेर जान्छ भन्ने तर्क समेत गरेको पाइन्छ । यस्तो तर्कले वन क्षेत्रमा लगानी गर्न चाहने निजी लगानीकर्तालाई विचक्याएको छ ।

ख) उद्यम व्यवसायको दैनिकी व्यवस्थापन कसले गर्ने ?

वन उद्यमको स्थापना गर्ने तथा विकास गर्ने कुरामा कसैको पनि दुई मत नभए पनि वन उद्यमहरूको व्यवस्थापनको जिम्मा कसले लिने भन्ने विषयमा पनि चर्कै विवाद तथा बहस भएको देखिन्छ । एकथरको तर्क अनुसार वन स्रोतको प्राकृतिक विशेषताका कारण यसको संरक्षण सामूहिक भए पनि उद्योग व्यवसाय सामूहिकरूपले गर्दा व्यवसाय खर्चिलो हुन जान्छ । लगानी जुटाउन पनि निजी क्षेत्र आवश्यक पर्ने हुँदा समुदाय र निजीक्षेत्र मिलेर उद्यम व्यवसाय स्थापना गर्ने तर उद्यम व्यवसायको दैनिकी व्यवस्थापन निजीले गर्दा उद्यम व्यवसाय फस्टाउने सम्भावना बढी हुन्छ ।

४. उद्यम व्यवसायका लागि अगाडिको बाटो

कुनै पनि उद्यम व्यवसायको दिगो विकासका लागि तीन वटा प्रमुख तत्वहरू हुनु जरुरी हुन्छ । पहिलो, उद्योगसँग सम्बन्धित नीति, नियम, कानून, प्रक्रिया, सङ्घ संस्थाहरू जसले उद्योगको विभिन्न तह तथा पक्षहरूमा सहयोग गर्ने, सहजीकरण गर्ने, तथा नीतिगत अनुकूलताको सिर्जना गर्ने जस्ता महत्त्वपूर्ण कामहरू गर्दछन् । जसलाई उद्योगको लागि अनुकूल वातावरण (*enabling environment*) भनिन्छ । दोस्रो, मानवीय तथा प्राकृतिक स्रोत जसले उद्योग सञ्चालनको हरेक आयाम जस्तै:— उत्पादन, प्रशोधन, बजारीकरण आदिलाई नियमित तथा जीवन्त बनाउने काम गरिरहेका हुन्छन् जसलाई मूल्य साङ्गो (*value chain*) भनिन्छ । तेस्रो, उद्यमशीलता र व्यवसायका विकासका लागि आवश्यक सम्पूर्ण सेवाहरू प्रदान गर्ने सेवा प्रदायक र वित्तीय स्रोतहरू हुन् जसले उद्योगको सुरुआतदेखि अन्त्यसम्म कुनै पनि बेला आवश्यक पर्ने सम्पूर्ण वित्तीय, व्यवसायिक तथा प्राविधिक सेवाहरू

प्रदान गर्दछन् । यसलाई बिजिनेस डेभलपमेन्ट सर्भिस (विडिएस) पनि भनिन्छ । यी तीन प्रमुख तत्त्वहरूको पारस्परिक सहयोग र समन्वयात्मक कामवाट कुनै पनि उद्योग व्यवसाय सञ्चालन भइरहेको हुन्छ । यसको अर्थ जब यी तीन तत्त्वहरू एक आपसमा परिपूरकका रूपमा भूमिका निर्वाह गर्दैनन् वा गर्न सक्दैनन् तब कुनैपनि उद्योग व्यवसाय प्रभावकारी तथा सफल रूपमा सञ्चालन हुन सक्दैन । जबसम्म यिनीहरूका बीच संयोजन हुन सक्दैन तबसम्म उद्योगहरूमा समस्याहरू

देखिइरहन्छन् । यी विभिन्न तहका तत्त्व अन्तर्गतका सरोकारवालाहरूको भूमिका तथा कर्तव्य फरक फरक भए पनि उद्योग व्यवसायको सफल सञ्चालनका लागि सबैकौं योगदान महत्त्वपूर्ण हुन्छ । तर नेपालमा वन उद्यम व्यवसायको सवालमा हरेक सरोकारवालाहरूले आफ्नो भूमिकाको पहिचान नै गर्न सकेको देखिदैन । यसकारण सरोकारवालाहरूले एक अर्काको भूमिका तथा कर्तव्यको पहिचान र सम्मान गर्ने संस्कृतिको विकास गर्न जरुरी देखिन्छ ।

चित्र १ : उद्यम व्यवसायका प्रमुख तत्त्वहरू (वन पैदावारमा आधारित उद्यमको उदाहरण)

५. निष्कर्ष

नेपालको वन उद्यमको सफलताका लागि उद्यमसँग सम्बन्धित सबै एक्टरहरूले एक अर्काको भूमिका, कर्तव्य, आवश्यकता तथा क्षमताको पहिचान र सम्मान गर्दै उद्योगलाई समग्र मूल्य साइलाको विकासका रूपमा लैजान पहल गर्नु गर्दछ । यसका साथै नेपालमा स्थापित भएको समुदायमा आधारित वन व्यवस्थापनको सन्दर्भ,

नेपाली समाजको संरचना, वर्तमान राजनैतिक तरलता, विद्यमान सामाजिक असमानता जस्ता कुराहरूको सन्दर्भमा तल दिइएका प्रश्नहरूका बारेमा थप छलफल, बहस तथा अन्तरक्रिया गरी ती विषयहरूमा सबै सरोकारवालाहरूले साभा बुझाइ तथा मान्यताको विकास गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ ।

क) वन समूह उत्पादक मात्र कि उद्यमका मालिक र सञ्चालक पनि ?

भूमिकाका हिसाबले वन उपभोक्ता समूहरू अहिलेसम्म सामान्यतया वन क्षेत्रको संरक्षण गर्ने र कच्चा पदार्थको सङ्कलन गर्ने काम मात्रै गर्दै आएका छन् । वन उद्योगको सन्दर्भमा उनीहरूलाई उद्योगको सञ्चालक, व्यवस्थापक वा मालिक पनि बनाउन सकिन्छ, कि सकिदैन ? भन्ने कुरा छलफलको विषय बन्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ ।

ख) वन उद्यममा गरिब र विपन्नको पहुँच कसरी बढाउने ?

हालको अवस्था भनेको वन उद्योग ठूला ठूला लगानीकर्ता वा व्यवसायीहरूले लगानी गरी सञ्चालन भएको अवस्था हो भने सामान्यतया त्यस्ता उद्योगहरूले धेरै लाभ आफैलाई गर्ने सम्भावना रहन्छ, भने अर्कोतिर स्थानीय कृषक वा गरिब बीचको सम्बन्ध, संवाद, अन्तरक्रिया पातलो वा निष्प्रभावी बन्दै जाने सम्भावना पनि उच्च रहन्छ । यस्तो अवस्थामा उद्योग सञ्चालकले स्थानीय समुदायको दुःख, उक्त स्रोतको संरक्षणमा गरेको लगानी जस्ता कुराहरूको महसुस तथा सम्मान गर्ने वातावरण सिर्जना गर्न सक्नुपर्दछ । स्थानीय गरिब तथा विपन्नलाई रोजगारी दिने, उनीहरूले पाउने सुविधाहरूको बारे लिखित शर्तनामामा उल्लेख गर्ने, विमा, स्वास्थ्य, शिक्षा, सुरक्षा आदिको व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।

ग) उद्यम मात्र कि दिगो उद्यम / व्यवसाय ?

वन उद्योगको सङ्ख्यात्मक बृद्धिले गर्दा दिगो वातावरणीय संरक्षण र वन स्रोतको दिगो व्यवस्थापनमा पर्न सक्ने नकरात्मक प्रभाव तथा वन स्रोतको तिब्र दोहन वा विनाशको सम्भावनालाई कसरी नियन्त्रण वा न्यूनीकरण गर्न सकिन्छ? वन उद्यमको सङ्ख्यात्मक बृद्धिले वन स्रोतको दिगो व्यवस्थापन भन्दा त्यसको तिब्र विनाश वा दोहन बढाउन पनि सक्दछ । उक्त सम्भावनालाई कसरी नियन्त्रण तथा न्यूनीकरण गर्न सकिन्छ भन्ने कुरा पनि उत्तिकै महत्वपूर्ण भएकाले यस बारे थप बहस र छलफलको आवश्यकता देखिन्छ ।

घ) लगानी मात्रको कुरा कि स्थानीय लगानीको कुरा ?

दिगो उद्यम / व्यवसायका लागि उद्यमहरूमा वन स्रोतको संरक्षण गर्ने स्थानीय समुदायहरूको स्वामित्व तथा अपनत्व सुनिश्चित गर्न आवश्यक छ । वन उद्यमको स्थापना तथा विकासबाट स्थानीय समुदायले

आर्थिक लाभ मात्रै प्राप्त गरेर पुग्दैन । उनीहरूको उक्त उद्योगप्रतिको अपनत्व तथा स्वामित्वको विकास पनि गर्नुपर्दछ । तसर्थ अगाडिको बाटो भनेको स्थानीय समुदाय र स्थानीय रूपमा रहेको निजी लगानीकर्ता बीचको साभेदारीमा उद्यम र व्यापार सञ्चालन गर्नु हो । स्थानीय वन स्रोतमा आधारित साना र मझौला उद्यमहरूका लागि बाध्य लगानी त्यति प्रभावकारी देखिदैन । तसर्थ स्थानीय वन उपभोक्ता समूह र त्यही क्षेत्रका लगानी गर्न सक्ने स्थानीय व्यक्ति, निकाय र संस्था मिलेर वन उद्यम/व्यवसाय चलाउनु व्यवहारिक देखिन्छ । वैदेशिक रोजगारीबाट कमाएको रकम तथा स्थानीय सहकारीहरू उक्त उद्यम व्यवसायका लागि प्रभावकारी र दिगो वित्तीय स्रोत हुन सक्छन् ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

ANSAB. 2009. Challenges and opportunities for Nepal's small and medium forest enterprises (SMFEs). Asia Network for Sustainable Agriculture and Bioresources (ANSAB), Kathmandu, Nepal.

Antinori C. and Bray D.B. 2005. Community Forestry Enterprises as Entrepreneurial Firms: Economic and Institutional Perspectives From Mexico. *World Development* 33(9) pp 1529-1543.

His Majesty's Government of Nepal (HMGN). 1988. Master Plan for Forestry Sector, Nepal. HMG/ADB/FINNIDA, Kathmandu, Nepal.

NORMS. 2004. A Report on the Review of Information on Enterprise development in the National Context, NSCFP, Kathmandu.

NSCFP. 2011. Two Decades of Community Forestry in Nepal. What Have we Learned? NSCFP, Kathmandu

Paudel, D. 2012. In Search of Alternatives: Pro-Poor Entrepreneurship in Community Forestry. *The Journal of Development Studies*, 48:11, 1649-1664.

Pokharel, B.K., & Nurse, M. 2004. Forests and people's livelihood: Benefiting the poor from community forestry. *Journal of Forest and Livelihood*, 4(1), 19-29.

Subedi, B., Ojha, H.R., Nicholson, K. and Binayee, S.B. 2002. An Assessment of Community Based Forest Enterprises in Nepal: Case Studies, Lessons and Implications. ANSAB and SNV/Nepal.

